

ארץ זרועה באנדרטאות

דוד פישר / 2018

קורות הארץ הזאת חקוקות באנדרטאות... אנשי הארץ המיוסרת הזאת עוצרים לידן – ושואלים. הרבה כח טמון בשאלות הללו, בסקרנות לדעת, ללמוד ולזכור. (יצחק רבין 1989 שר הביטחון)

דבר קיומו של חלל שנפל בתקיפת הכור הגרעיני בעיראק ב-1981 איננו ידוע בציבור אם כי הוא חלק מאתר ההנצחה לחללי המודיעין. הסוד הזה לא היה מתגלה אילולא האובססיה הישראלית להנצחת ישראל היא אלופת העולם באנדרטאות. מדינות העולם המערבי זוכרות וחולקות כבוד למתיהן לא פחות מישראל, אבל כאן יש כ-3000 אנדרטאות הפזורות בנוף.

מעוז עזריהו מנסה מזה שנים רבות לפענח את הקוד הישראלי של הנצחה וזיכרון. הוא פותח גיליון של "דבר השבוע" מתחילת שנות ה-50 ומציג צילום של האנדרטה ליונה האלמונית הנמצאת במחנה הצבאי בצריפין ואינה נגישה לקהל הרחב. מעלה חיוך. כן, גם יונת הדואר האלמונית זכתה לאנדרטה משלה. אבל החייל האלמוני – לא. אין בארץ אנדרטה לחייל האלמוני. כזו שבמקומות אחרים בעולם מגיעים אליה ראשי מדינות ומניחים בהם זרים. ולמה? בגלל סיבה דתית שרואה בזה עבודת אלילים "לא תעשה לך פסל", בגלל סיבה לאומית כי אצלנו לכל נופל יש שם ובעצם אין אלמונים, ובגלל התפישה של דוד בן-גוריון שהיה נגד הנצחה באבן וברזל ובעד כתיב זיכרון שישקפו את היותנו עם הספר. לעומתו, הנשיא יצחק בן-צבי שהיה אב שכול דחף להקמת אנדרטאות. והנה מסתבר שאינטרס אישי של המנהיגות הוא מה שעומד בין היתר מאחורי ההצלחה של החזרת הצורך בהנצחה בכל משפחה שחוותה שכול. כי אנדרטה יש גם בבית: החדר שלא נוגעים בו, התמונות של הילד. ההנצחה קיימת מאז קום המדינה, והאמצעים הם עניין של התפתחות המדיה. ב-49' לא היה אינטרנט, היו בסיסי הנצחה. ברגע שיש עוד אמצעי מדיה והם נגישים למשפחה, החלל יונצח בהם. ההנצחה היא פרטית, והשאיפה היא שההנצחה תכניס את הגיבור המת לזיכרון הקולקטיבי. זה חשוב למשפחה.

האנדרטה לחללי אסון המסוקים בגליל היא הדוגמה לקושי שנתקלו בו ההורים בהקמת האנדרטה לבניהם. הסיפור שנמשך יותר מעשור של תסכולים ואכזבות, מלמד עד כמה הם נותרו לבד. על צורתה של האנדרטה הלאומית המנציחה את האסון הם החליטו בכוחות עצמם, חלק נכבד מהמיון הם השיגו בסיועו של ארקדי גאידמק לאחר שלא הצליחו

לקבל מימון מהמדינה והם נאבקו באינטרסים הפרטיים של הקיבוץ שהחזיק בקרקע שעליה רצו להקים את האנדרטה.

אם רוצים לפענח את הסיפור של כל אנדרטה בנפרד צריך לדעת 'לקרוא' את שפת האנדרטאות ולשאול: מה הוא האירוע המונצח? האם כולם מסכימים עם תיאור האירוע או קיימות דעות שונות לגביו? מי דחף להקמתה? של מי הקרקע ואיך נימסר לגוף המנציח? מי מימן? מה הצורה של האנדרטה, החומר ממנו היא בנויה ומה כתוב עליה? איך נבחרה האנדרטה: מכרז לפסלים או ארכיטקטים? הזמנה אישית? יוזמה פרטית ללא ניסיון לאמירה אומנותית? איך בחרו - הוקמה ועדה? הייתה מחלוקת על הבחירה? כיצד מתפקד המקום? האם מטופח? האם נערכים בו טקסים?

אם אמנות משקפת חברה, האנדרטאות עושות את זה באופן מפורש וברור. ההתחלה הייתה באנדרטאות צנועות המדברות אל עובר אורח ואנדרטאות פיגורטיביות שביטאו אידאליים של כוח ונחישות כמו למשל אנדרטת האריה השואג בתל-חי ואנדרטאות בקיבוצים נגבה ויד מרדכי. אחרי האופוריה של מלחמת ששת הימים החל שימוש בחלקי מתכת, כלי נשק וגרוטאות שהפכו לחומרי בנייה מקובלים ויצרו אנדרטות כוחניות, מוחצנות (תומרקין הצטיין בזה) שהיה בהן מסר סמוי וברוטלי של השכול והאבל. בתקופה זו רוב האנדרטאות הן אבסטרקטיות ומתנשאות לגובה רב. מלחמת ששת הימים הביאה מגלומניה שקיבלה ביטוי לא רק איך שחוגגים את הניצחון אלא איך שחוגגים את המוות. אחרי מלחמת יום כיפור שהיה בה גם אלמנט של הפסד וגם ניצחון הוקמו מתחמי זיכרון גדולים והרבה בטון חשוף היה חומר הגלם המבוקש. באותו זמן התחילה לפרוח גם ההנצחה הפרטית. כבישי רמת הגולן מלאים באנדרטאות פיראטיות שהוקמו לזכר חייל אחד ע"י משפחתו. אחרי מלחמת לבנון, שהייתה שנויה במחלוקת, אנשים התחילו לבחון בצורה ביקורתית מתי הקרבן עבור הכלל הכרחי ומתי ייתכן שהוא מיותר וזה הוריד את מספר האנדרטאות שהיו יוזמה ממלכתית והגדיל את העשייה הפרטית.

בתקופה זו החלו האמנים לנטוש את התחום. הם סרבו לשרת וועדה, סרבו לשרת רעיון. חלקם חוששים מזיהוי עם השלטון. אמנים רבים היו צריכים להתחכם ולבלף את המזמינים אם רצו לעשות את האמנות שלהם.

שדה התעופה בן-גוריון. שלטים, מטוסים, אנשים. בכניסה לשדה מכיוון ירושלים ניצבת אנדרטה לזכר חללי חטיבה 8 שנלחמה ב-1948. (חנוכת האנדרטה צולמה ושודרה בחדשות ערוץ 1 ב-1972). היא תוכננה בידי הפסל יחיאל שמי, חתן פרס ישראל. בהקלטה אודיו הוא אומר שזו האנדרטה האחרונה שהוא יעשה. כי ברגע האחרון דרשו ממנו לחקוק את שמות הנופלים על האנדרטה ומבחינתו זה הפך את האנדרטה למקום פולחן וחרב את האמנות שלו.

גם האנדרטה שהקים בכניסה לבית יגאל אלון בקיבוץ גינוסר לא התקבלה באהדה רבה ע"י בני משפחתו של אלון שלא מצאה בפסל המופשט את דמותו של יגאל אלון. בכל זאת הכח והחיוניות של אלון נמצאים שם בפסל. למשפחתו של אלון ולאנשי הקבוץ חסרה תחושה ההרואיות של לוחמי 1948. כשאני אומר להם שבמזרח אירופה, ברגע שהוסרו המחיצות, כשהקומוניזם התפרק, נותצו האנדרטאות למנהיגים שסימלו שלטון ישן, רקוב ומושחת הם מתגוננים ואומרים שיגאל אלון הצנוע לא היה מעורר אנטגוניזם. אז כאן בישראל אין פולחן מנהיגים בכיכרות אבל זה לא אומר שאין צורך לבני המשפחה שלהם בהנצחתם. יש ויש. ולפעמים באופן מוגזם שהולידה הביקורת שהוטחה בבית יצחק רבין ברמת אביב.

האנדרטה הראשונה בארץ היא זאת בתל-חי. האריה השואג. היא נחנכה ב-1934. היא משתלבת בסביבה

ובנוף. האריה הוא סמל בתרבות הכנענית. ויש לה תפקיד מחנך: "טוב למות בעד ארצנו". אבל כשהוקמה, האנדרטה לא התקבלה באהדה גדולה. מלניקוב הפסל רב עם המזמינים. רק ביאליק יצא להגנתו. הדימוי של הפסל ובו האריה השואג לשמיים איננו ישראלי. איננו יהודי. אבל סיפור המתגלגל מדור לדור חושף שמלניקוב לא התכוון מראש למה שיצא. מה שקרה הוא שגוש האבן שבתוכה מלניקוב חצב את לוע

האריה נשבר והוא מצא פתרון בכך שהפנה את לועו של האריה כלפי מעלה (כי זה מה שהתאפשר לאחר השבר). לחוקרי תרבות ואמנות זה הספיק כדי להכריז על שובה של הכנעניות לישראל.

בביקור בסטודיו של האמן פיליפ רנצר שהפסלים שלו עשויים חומרי רדי-מייד (ready made) שונים, מובלט הפער בין הקבוע לבין תחושת הארעיות. רנצר, גל ויינשטיין (מימין): עבודת עץ לבד ושטיחים "נהלל") ואמנים אחרים מהשורה הראשונה לא יוצרים אנדרטאות. למה? לא רק בגלל הרצון ליצור עבודה חילונית שאיננה כפופה לטקסים וסמלים ואיננה מקדשת את הגיבורים ואיננה מייצגת קרבות וקרבנות. הם עובדים בחומרים מתכלים. אמני הפיסול הפוסט-מודרניסטים עובדים בחומרים שאין להם שום סיכוי לחיי הנצח שנדרש מפסל חוצות שבנוי באבן, ברזל או עץ. כך יוצא שמי שבונה את האנדרטאות כיום ומי שנענה להזמנה לבנות אנדרטאות הם האדריכלים. האנדרטאות הפכו לאתרי

זיכרון במקום פסלי אמנות.

על חוף הים בתל אביב הוצבה ב- 2009 אנדרטה של הפסלת דרורה דומיני במקום שבו נרצח ארלוזורוב. לפני ביצוע הפסל היא יצאה למסע בן שנתיים כדי להכיר ולצלם יותר ממאה שמונים אנדרטאות בכל רחבי הארץ. זו הייתה הרפתקה, היא מספרת, לחלוף על פני האנדרטאות ולהתבונן בנוף רווי סמלים של מאצ'ואיזם צבאי, של חברה המצפה מנשים ללדת ילדים ולטפחם למען הצבא, בדיוק כפי שמצפים מהן להיות נושאות לפיד הזיכרון אם בניהן ובעליהן לא ישובו מן הקרב".

השנה ימלאו 50 שנים ל"אנדרטת חטיבת הנגב" של האמן דני קרוון ביציאה מבאר-שבע. קרוון תכנן מבנה שמנסה להעניק למבקר בו חוויה של שיטוט וחיבור לנוף המדברי. זו אנדרטה שהצופה בה אקטיבי (ניתן לטייל ברחבי האתר ולעלות למגדל המחורר) והוא כדברי עוזי נרקיס מזמין האנדרטה "כובש מחדש את הנגב". קרוון לא מגלה התנגדות באנדרטה זו לעצם קיומן של מלחמות והוא בהחלט משרת את קול ההמון אבל יחד עם זה הוא הצליח לחדש וללכוד מרחבים מדבריים

בתוך אתר הזכרון שבנה. האנדרטה הזו פתחה בעידן חדש בעיצוב אנדרטאות – לא עוד אנדרטת הנצחה באמצעות דמויות אדם הירואיות המייצגות גבורה או אידאל של ישראלי טיפוסי, או של חלוץ, אלא עיצוב באמצעות צורות מופשטות, חומרים תעשייתיים, חומרים של הטבע, חומרים המשלבים את כל החושים, שפת סימנים. (בניגוד לאנדרטה בנגבה, היוצרת אידאליזציה והאלהה של המציאות).

הפסל גרשון קניספל הקים אנדרטה בכניסה לבית חולים כרמל בחיפה. הוא עשה פסל שחור בדימוי של פיה כתוצאה מחוויה אישית שלו במלחמה. קניספל סיפר: "המשפחות צובעות לי את הפסל בכסף. קשה להם עם הפיה. עם השחור. קצת כואב לי שמקלקלים לי את הפסל אבל אני לא נלחם במשפחות." "הצורך בהנצחה הוא צורך פסיכולוגי שקיים מאז ומתמיד", מסביר ד"ר אודי לבל, פסיכולוג פוליטי וחוקר שכול והנצחה: "מעבר לכך, עבור אדם שאיבד את בנו בצורה פתאומית ולטובת הלאום - יש פה אלמנט של תרומה, וכשלמוות יש משמעות זה מאוד משמעותי לעיכול האובדן. בנוסף, בחברה הישראלית יש קשר בין שכול משמעותי לבין מעמד חברתי, ולכן יש ניסיון לקבל את הפידבק החברתי הזה של מוות לא סתמי. כבר בשנות הארבעים והחמישים הכריזו 'במותם ציון לנו את החיים', וגם היום. לאחר הכניסה לשכול הממלכתי, ולעולם לא על החשבון, קיימת הפרטת הזיכרון: הילד שלי רצה שיזכרו אותו כרוכב אופניים, אז נקיים לזכרו מירון אופניים. הילד שלי כתב שירים, אז נוציא דיסק של שיריו. חלק מההורים דורשים ועדות חקירה ועדיין רוצים את הממלכתיות".